

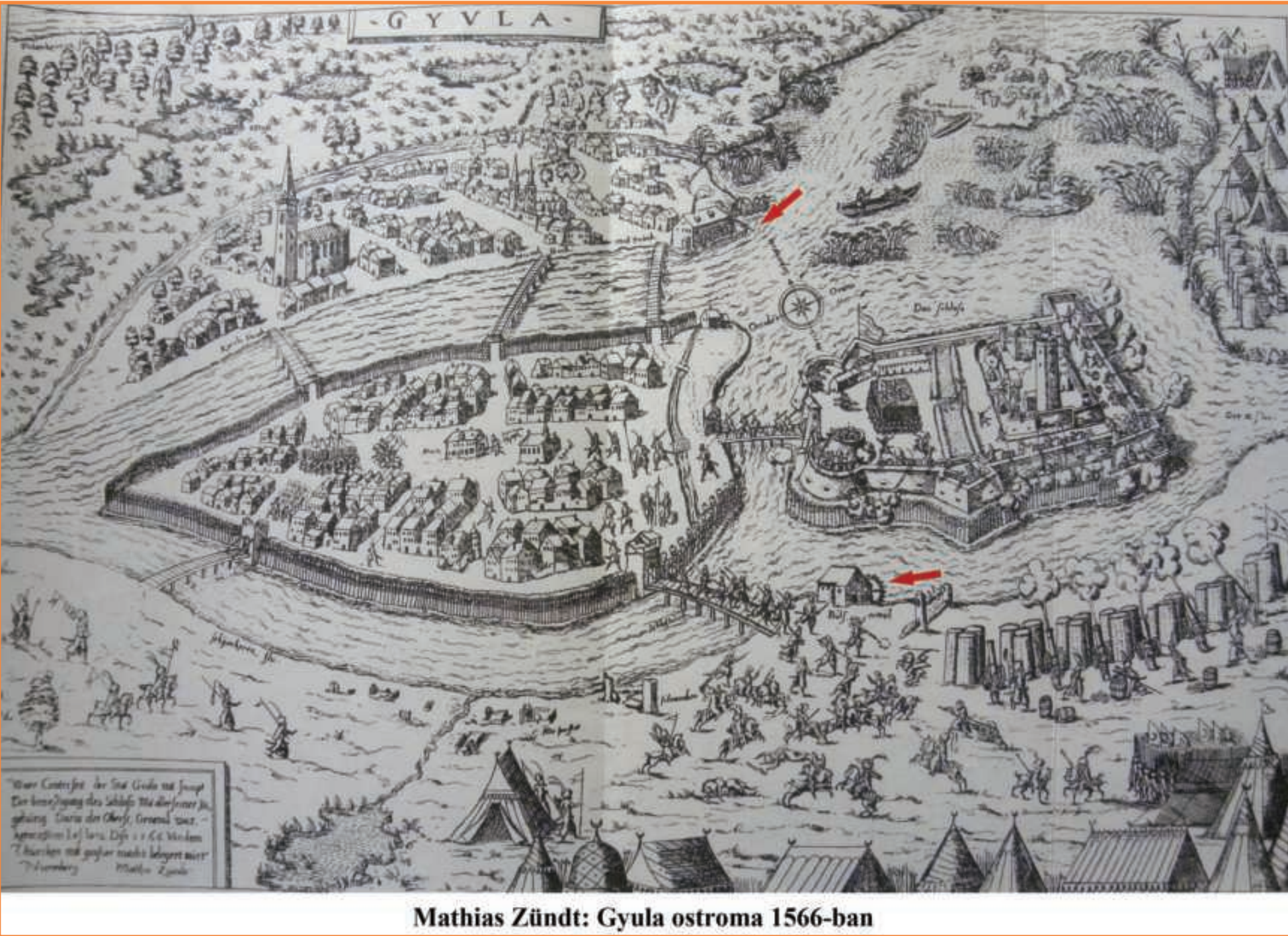
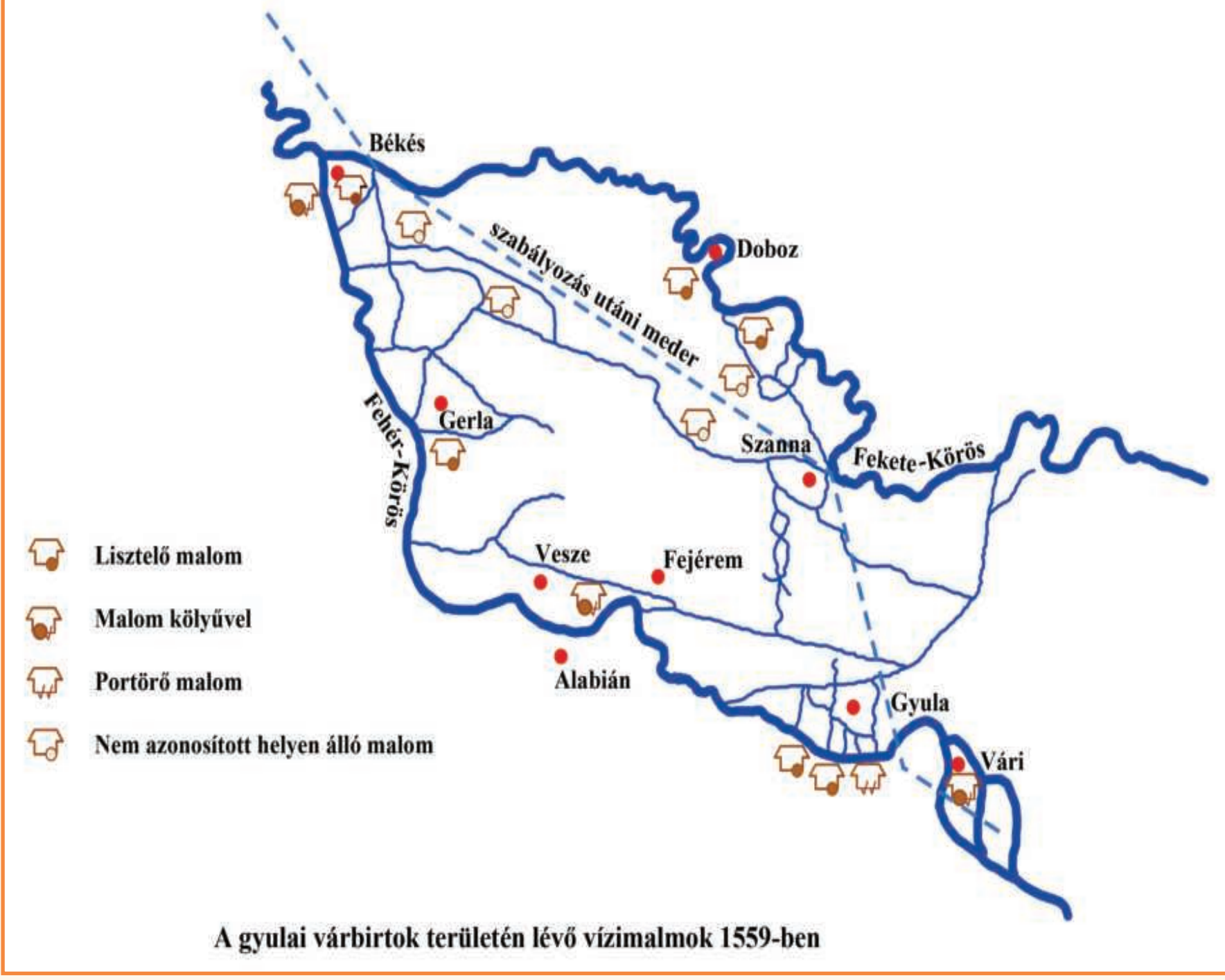
Rosenfeld: Gyula 1722

220 évvel ezelőtt, 1805. május 6-án lebontották Gyulán az utolsó helyi vízimalmot

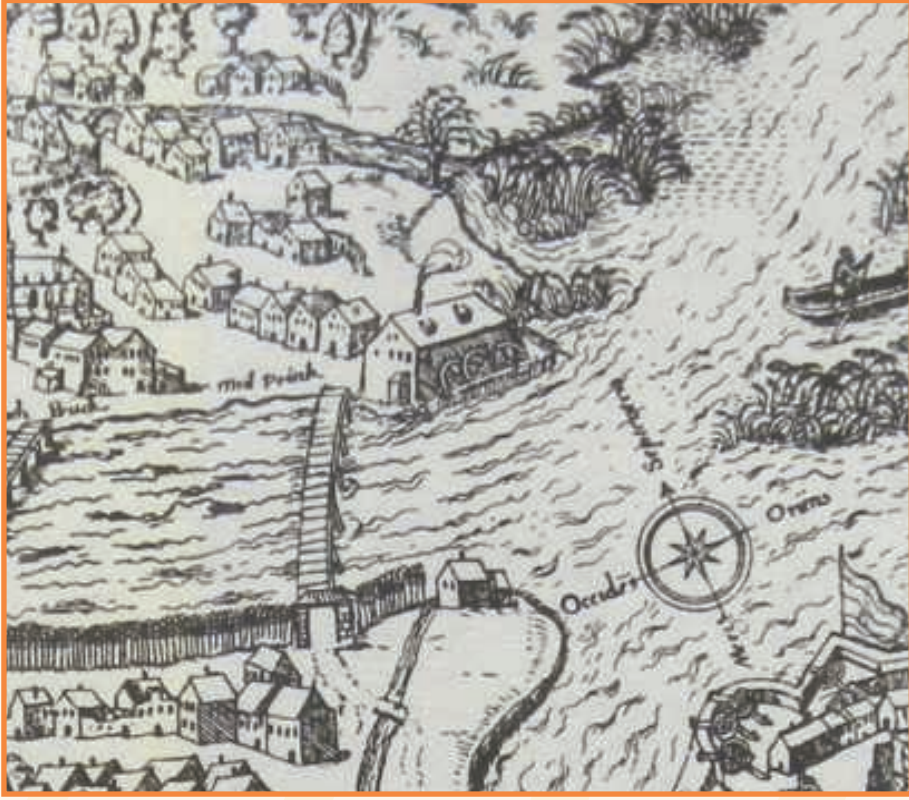
Ez a hír jelent meg a Gyulai Hírlapban, mely arra készített bennünket, hogy a vízimalmokra emlékezzünk. Működő vízimalmot látni ma mindenkinek élményszámba megy. Akár Túristvándiban a Túron, akár a Balaton melletti Örvényesi-Séden hallgattuk a malomkerék zúgását, vagy akár Erdélyben a Bodok-közeli Kisbaconban /a Benedek Elek Emlékház közelében/, ámulatba ejtett bennünket. /Nem csak bennünket, hanem például ez utóbbi III. Károly angol királyt is, aki többször járt ott./ Baráti Körünk nem először foglalkozik a vízimalmokkal, már 2014-ben a Víz Világnapra egy tablót készítettünk, amely bemutatta a vízimalmok történetét, kitérve a gyulai malmokra is /következő oldalakon látható/. Az eltűnt vízivilág ezen „képviselői” Gyulán mintegy 600 éven át voltak jelen, őrölve a gabonát, törve a lőport, verve a posztót. Szerencsére Kiss Anikó /1933-2013/ gyulai muzeológus kutatta és feldolgozta a történetüket, mely meg is jelent a Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5. füzetben, alább olvasható remek írása. /Előtanulmány ez kirándulásunkhoz is, melyet a Beszédes-féle Malomcsatornához tervezünk./ Nostalgiaival gondolunk a vízimalmokra, melyekkel elődeink oly leleményesen hasznosították a víz energiáját. A malomgátak okozta fokozott árvízveszély, a folyószabályozások szükségessége és az új technikai lehetőségek miatt viszont a XIX. században a síkvidéki vízimalmok jórésze megszűnt üzemelni.

Malmok a gyulai várbirtok területén a XVI-XVIII. században

A malomhelyek fontos és értékes részei voltak a földbirtokoknak. A Gyulai várbirtok területén lévő malmokról a legrégebb írásos emlék az 1261-ből származó IV. Béla adománylevele, amely arról tanúskodik, hogy a király többek között egy, a Fehér-Körösön lévő, Gyula környéki malmot (Alabián ill.Vesze) adományozott az egri püspök-ségnek. A malmok köztisztletben is állottak, hiszen itt készült a mindennapi kenyérhez szükséges liszt. Az éle-tet adó drága gabona itt vált igazán emberi táplálkozásra alkalmassá. A XVI. századi malmaink szitarendszerrel nem voltak ellátva, csak megőrölték a magot, „parasztra” őröltek, de nem választották külön a lisztet és a korpát. Ezt a munkafolyamatot kézi erővel, sziták segítségével mindenki otthon, maga végezte. A malmok épületének fala zömmel fából készült, zsúppal, náddal, zsindellyel fedve, fából faragták az egész malomkésztséget is. A ma-lomépítési jog a földesúré volt. A malmok építői a faragó molnárok voltak, karbantartói, fuvarosai a várbirtok jobbágjai, de kezdetekben maguk a molnárok is jobbágy emberek voltak. A malmok egy része lisztkészítéssel foglalkozott, de voltak malmok amelyek kölyüvel is rendelkeztek, A lisztelő malom körben forgó munkamo-zgású, súrlódás útján őröl, a kölyü változó mozgásirányú, szakaszos munkamozgást végez, üt illetve tör. Ezekkel posztót készítettek, és ezen az elven működtek a lőpor előállításához szükséges portörő malmok is.

Mathias Zündt: Gyula ostroma 1566-ban

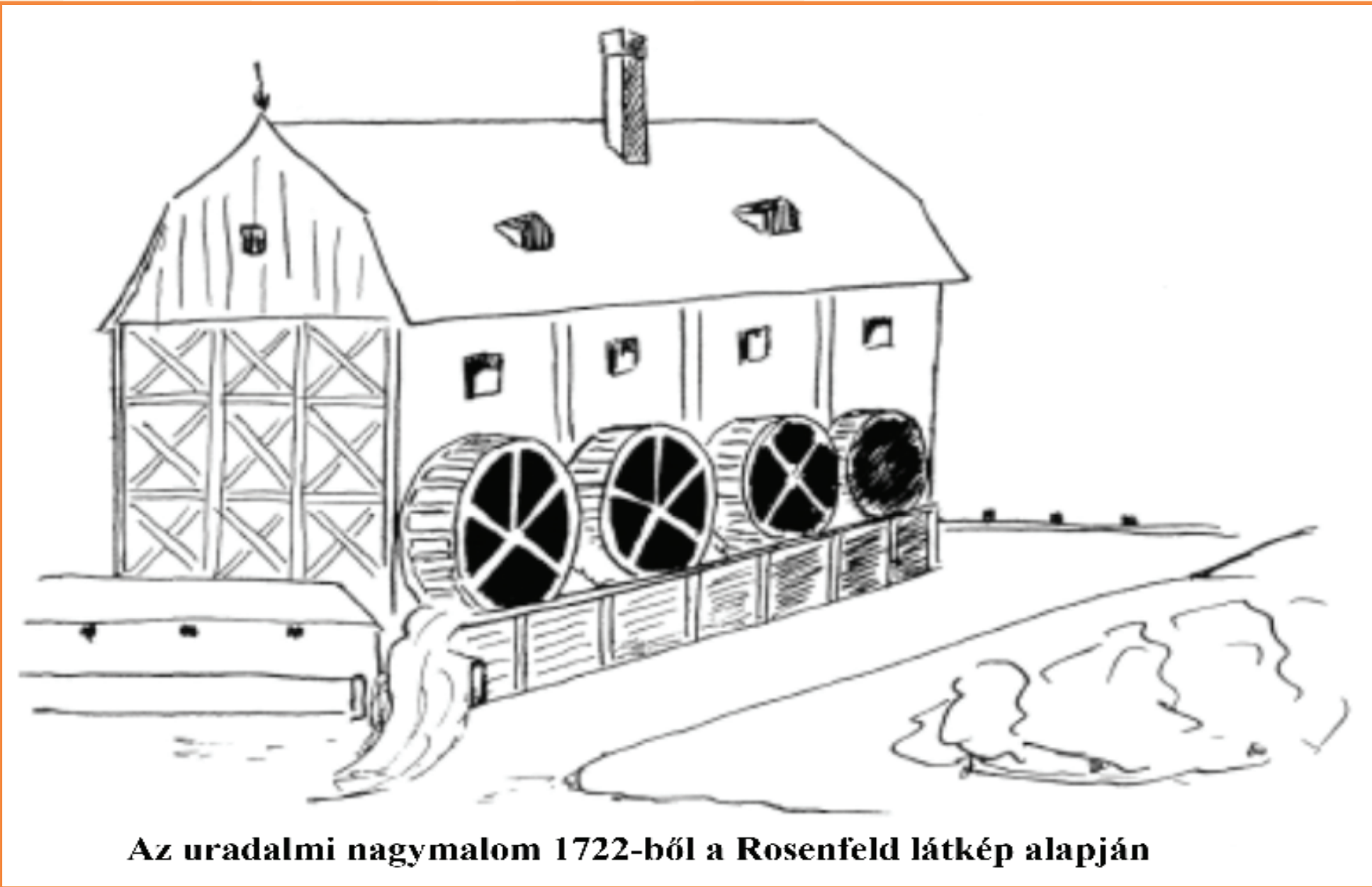

Portörő malom az 1566-os Zündt metszet alapján

Mathias Zündt, Gyula 1566-os török ostromát ábrázoló képén két malom is látható. Az ostromnak bizonyára mindkettő áldozatul esett. A török hódoltság idejéről okleveles adatunk a gyulai malmokról nincs. Az 1664—66 között Gyulán is megfordult Evlia Cselebi török világutazó leírásából azonban tudjuk, hogy ekkor is üzemelt vízimalom Gyulán.

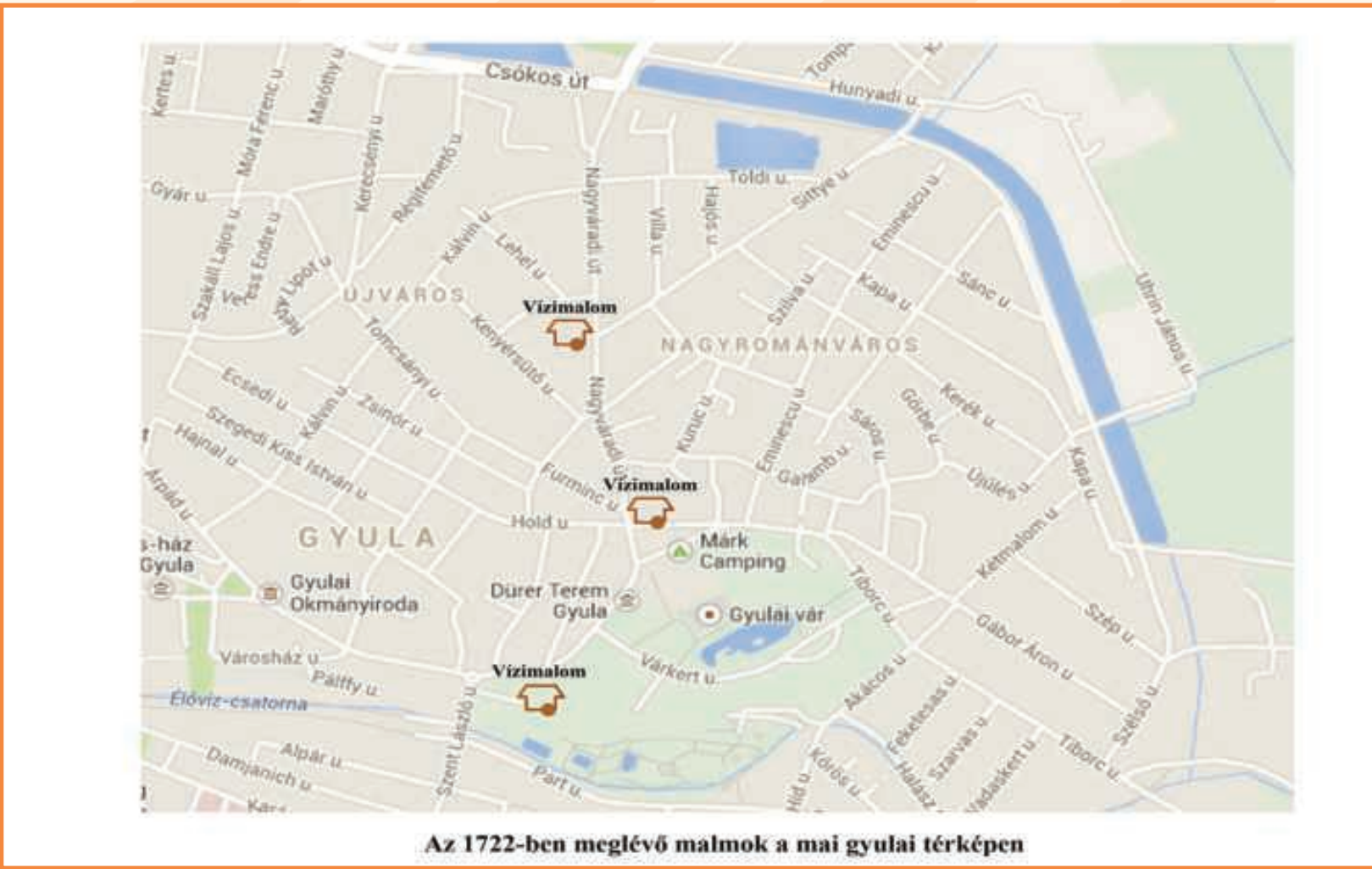
Rosenfeld: A gyulai vár látképe a malmokkal 1722-ben

Az uradalmi nagymalom 1722-ből a Rosenfeld látkép alapján

Rosenfeld: Gyula 1722

Az 1722-ben meglévő malmok a mai gyulai térképen

A török idők után a térség új birtokosa, Harruckern János György 1720 körül kezd hozzá birtoka megszervezéséhez. Az ő idején (1722) készíti el Rosenfeld hadmérnök a város térképét és látképét. A térképen három malmot jelöl (I,K,L). Kettőt réginek említ (K,L), három, illetve két vízikerekese, ezek a vártól északra helyezkednek el. A harmadik a nagymalom (I) a régi, középkori helyén épült újjá a vártól nyugatra, a mai görögkeleti templom helyén.

Forrás: Kiss Anikó: A gyulai várbirtok malmainak története
Térkép: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára

Készítette: Bodoki Károly Vízügyi Múzeum Baráti Kör 2014.

Már az 1740-es évektől kezdve sok panasz hangzik el a vízimalmokra. A malomgátak, a fenékarók akadályozták a csónakon való közlekedést, a faüsztatást és növelték az árvízveszélyt. A vízszabályozás megoldását szörnyű katasztrófák (árvíz és tűzvész) sürgették, ill. segítették elő. Gyulán 1799-ben árvíz pusztít, 1801. július 9-én pedig tűzvész, leég a város, a fából készült malmok nemkülönben. Ekkor megindul a küzdelem a vizek szabályozásáért, hogy a környéket árvízmentessé lehessen tenni. A leégett malmokat, már nem engedik újjáépíteni, de rendelettel írják elő a Körös-vidéken a többi malom megszüntetését is. A Körösök szabályozása során elkészül Arad megyében a Nádor-malomcsatorna, ezen létesülnek vízimalmok. A gyulai gazdák egy része sokáig ide, a legközelebbi Péli malomba járt őröltetni, azt tartották, a vízimalom nem égeti meg a lisztet, a száraz- és hengeres malom igen. Gyula közelében nem maradt fenn vízimalom, eltűnt technika-történetünknek ez az ősi munkaeszköze.

A gyulai várbirtok malmainak története

KISS ANIKÓ

A gyulai és Gyula-környéki vízimalmok történetét idáig nem dolgozták fel. Írásom megkísérli e hiányt pótolni. Foglalkozom a gyulai uradalom, majd a várbirtok malmainak történetével a török hódoltság létrejöttéig, a hódoltsági időkre nincs használatos adatom, az újrakezdeményezés után csak a gyulai malmokat vizsgálom közelebbről, mert egyéb Békés megyei malmokról alig van megbízható forrásom.

Gyula határa a Fehér-Körös egykori árterületén fekszik. Kétféle területet különböztethetünk meg környékünkön: a magasabb fekvésű ó-pleisztocén határt és ettől keletre az előbbinél néhány méterrel alacsonyabban fekvő szintet, a Körösök árterületét. A Fehér-Körös csekély esése miatt (km-enként 20 cm) környékünkön nem tudott olyan mély medret vájni, hogy abban víztömegét áradáskor is levezethette volna. A csekély esés miatt ágakra szakadt, szíze tekintetével körül, másutt kanyargós folyású volt. A főágat különböző kiágazások kísérték, erők, fokok, amelyekben az év legnagyobb részében volt élő víz.¹

A város közelében a mocsaras, vízenyos táj találkozott a szárazabb, gabonatermesztésre alkalmasabb területtel. Olyan folyóvíz, amely malom hajtására képes, volt bőven, a Fehér- és Fekete-Körös, valamint a mellékágak, a fokok, erők, így hamarosan feltűnnek a vízimalmok Békés megye területén.

Az első malomhelyek és malmok Gyulán és környékén

A vízimalmok kezdettől fogva a feudális földbirtok részei, egy-egy birtokos több malommal is bír. Ennek egyik oka az, hogy a kis esésű Körösök csak lassú munkamenetet biztosíthattak, másik ok, hogy a malom a feudális birtok jelentős jövedelemforrása.

Az első malomhely Gyula környékén 1261-ben tűnik fel, IV. Béla adománnyozza az egri püspökségnek: „... Fejérem falu szolgálatokkal. To vábbá Pispoky (Piski) ... és egy a Fejér-Körös (Crisium) melletti malomhellyel ... Békés megyében.”² Ez a Fejéremhez tartozó malomhely később hol Alabián, hol Veszé határában bukkan fel, a XVI. században itt állt a gyulai várbirtok egyik nagy jövedelmű malma.

A környékünkön birtokos hatalmas Maróthy család elcserél 1446-ban bizonyos birtokokat az egri egyházmegyével. Így adja a Maróthyak birtokába a XV. században Veszét, Piskit és Fejéremet az egri egyházmegyének. „... ezért mi előbb említett, tudniillik Veszé (Weze), Piski és Fejérem (Feycrem) nevű birtokainkat, azok bármiféle összes hasznával és tartozékaival, vagyis megművelt és műveletlen szántóföldjeivel, erdeivel és berkeivel, földjeivel, legelőivel, kaszálóival, rétjeivel, malmaival és malomhelyeivel ...”

Egy-egy záloglevélben sem feledkeznek el megemlíteni a nagyjövendelmű malmokat és malomhelyeket. 1491-ben Corvin János, a környék új ura elzálogosítja a gyulai uradalomhoz tartozó Pálulése birtokát. Ebben az oklevélben is mindjárt a vizek után olvashatunk a malmokról.⁴

1510-ben Brandenburgi György úrgróf kapja meg Ulászló királytól a gyulai uradalmat. Az oklevél ismét a vizek után említi a malmokat.⁵

A malomhelyek minden bizonnyal fontos és értékes részei a földbirtoknak. A környékünkkel kapcsolatos birtokadományozó oklevelek a legfontosabb birtokrészek — szántók, kaszálók, rétek, szőlők, vizek — között sorolják fel a malomhelyeket és a malmokat. Ezeket a birtokrész-említéseket nem tekintjük csupán sztereotip felsorolásnak még akkor sem, ha a kizárólagos sík Békés megyében hegyeket-völgyeket is írnak az oklevelek. Legalább annyit bizonyítanak az ilyen felsorolások, hogy melyek a birtok fontos, értékes részei.

A feudális termelés akkor is a nagybirtok szükségletét elégíti ki, amikor gabonát termel, akkor is, amikor megőrli, hiszen ezzel is az uradalom hasznát fokozza.⁶ Így érthető, hogy a malom és a malomhely feltétlenül említendő.

A malomépítési jog a földesúrné. Azonban nem minden birtokrészen van hozzá alkalmas hely. Előfordul olyan hatalmaskodás, hogy valaki a más földjén a maga hasznára létesít malmot, vagy gátat emel, ezzel az eréken, fokokon árvizeket okoz, az árvizek pedig tönkresz károkat. 1509 közepéről maradt ránk Corvin János özvegyének és Mezőgyáni Máté személyes jelenléti főjegyzőnek a pere.

„... Az Ur 1496. évében ... Mezőgyáni Máté mester a Fekete-Körösön (super fluvio Fekethekeres) egy malmot emeltetett” ... a malomgáttal el fogta a Fekete Köröst a meder közepéig. A megemelt vízszint következtében viz alá kerültek és kipusztultak Vári birtok földjén az erdők.” Az erdők neve: Banyahath, Halyagos, Zegere, Themerdek, Ilmorodhath, Somkerék, Hozyokerek, Egedkereke, Hnzyoerdew, Nagh Mogyorus, Lapos Halas, Kezpe-dulkerek, Thisseskerek, Hozyokerek, Nagh Mogyorus, Zanth Peter zygethe, Borsos Kerek, Epreshath, Nycses vagy Weremhath, Hozyoberek, Medes, Nagh Zilagh, Borosthianus, Almand, Varyath, Kerely, Oltwan, Erdewkez, Kerescerdew, Kerekrethath, Malumerdew, Kcskeny Zilagh, Gwzola.

A malmok nem csupán gazdaságilag értékes részei egy-egy birtoknak, hanem köztisztületben is állottak, hiszen itt készül a mindennapi kenyérhez szükséges liszt, az étetet adó drága gabona itt válik igazán emberi táplálkozássá alkalmassá. Néhol szinte vallásos tisztület övezi a malmot.⁷ Erre egyetlen adatunk van Békés megyében a gyulai uradalom malmai közül a XVI. századból: a békési kisebbik malom neve Szent Pál malom.⁸ Erre a tisztületre kell gondolnunk, mert olyan adatunk nincs, hogy ez a malom pálos szerzeteské vagy az egyházi lett volna.

Malmok és malomjövodelmek ajándékozása

A földesúr köteles a birtokán levő egyházakról gondoskodni. Ennek egyik anyagi lehetősége a malmok és malomjövodelmek adományozása.

1511-ben György brandenburgi örgróf, a gyulai uradalom ura, a város egyházát gazdag javadalmakkal ruházta fel. Többek között két malmot kap a gyulai egyház Doboz közelében: „egyk 3 kerékre a Fekete-Körösnek mondotton, a másik a Fok nevű vízen, a fentebb írt Békés megyében, Doboz nevű birtokunk határai között.” Ez a Fok nevű víz ma már nagyon nehezen azonosítható valamelyik jelenlegi helynévvel. Doboz közelében, a falu alatt és felett számtalan kis élővíz volt a múlt század közepéig. Egy egy erecskét felváltva emlegetnek „fuk”-nak és „ér”-nek, a két fogalmat ma már nem különböztetik meg világosan egymástól. Ránk maradt batárjárásli jegyzőkönyvek és a mai dobozi népnyelv is ezt bizonyítja. Az 1500-as évekből — természetesen — térképünk nincs. A XIX. század 30-as éveiből van egy eléggé részletes, mérnök által készített térképe a gyulai múzeumnak Doboz határáról.¹¹ Ezen találunk egy Sebesfok nevű vizet, talán neve árulkodhat arról, hogy képes volt malmot hajtani. Jelel még a térkép Szanna és Doboz között Malomeret, Malomkertet, Egyházeret. Ezek valamelyikén is állhatott a Fokmalom, valamint a Fekete-Körösön a másik malom.

A gyulai várbirtok a város jelenlegi területén is működött ugyanakkor malmokat. Ezeknek az ú. n. szombati jövodelme is a gyulai egyházat illette. Az egyik 5 kerekű volt, a Fehér-Körösön állott, a másik 2 kerekű, és az egyik mellékvízen, amit szintén Fok-nak neveztek — volt. Az oklevél megjegyzí, hogy mindkét malom Gyulán van.¹² A szombati jövodelem 24 órás malomvámot jelent. Szombaton este Ave Mariától, az esti harangozástól vasárnap este harangozásig a malom minden jövodelme a plébániát illette.¹³

Az odaajándékozott malmokkal kapcsolatos munkáért a továbbiakban a plébános volt a felelős. Mátyás, gyulai plébános 1518-ban el kívánja cserélni más állásért a gyulai plébániát. Mielőtt azonban távozna, a plébánia javait fel kell újítani: „... a fürdőt a házzal és az említett plébániához tartozó malmot megújíttatni és újjáépíttetni tartozik”.¹⁴

A malmok építői, karbantartói, a malmokkal kapcsolatos egyéb kötelmek

Láttuk a malmok urait, tudjuk, hogy adták és kapták javadalmozásként, most nézzük meg a malmokkal bajlódó, velük dolgozó egyszerű emberek helyzetét is.

A gyulai és környéki malmok építőről adat nem maradt fenn. Minden bizonnyal magyar jobbágyok voltak, a malmok zömmel fából készültek, elmés szerkezetüket jobbágyok faragták. A famegmunkálás magas szintjét jelzik a gyulai vár keltáráiban fennmaradt szerszámnevek: balta, kés, vonalzó, köszörűkő, kalapács, bárd (Bardh), fejsze, (Kethowfeyse), szekerce, (Heyazosekerce), fűrő (Kwpassfuro), fűrész (fures), véső (Wesew), reszelő

(Reselew), kőrcző (chirkalom), gyalu (gyaluw), mérűeszkiiz? (schnur), emelő-szerkezet (guem), emelőszerkezet? (czyha), tenőkö (zanda), kecskeláb (kuchkelab), csigaház (chygaltáz), csákány (chakan).¹⁸

A 21 különböző szerszámnevét jelzi, hogy minden fannukát el tudták végezni, a a velük dolgozó ember csak így, közvetve bontakozik ki előttünk.

A malmok elkészültüktől kezdve állandó karbantartásra szorulnak. Épületeik fala fából készült. Legelterjedtebb volt országosan is a borona falazat, záppal, náddal, zsindellyel fedve. Nem csupán a malomépületet készítették fából, ehhez az anyagból faragták az egész malomkésztséget is. A könnyen pusztuló anyag megkívánja az állandó karbantartást. Ez a munka is jobbágyteher volt. Fontosságát a rendelkezések részletessége is igazolja: „... ennek a két malomnak a töltését, valamint vízvezető árkát a mi két Doboz és Szabna nevű birtokunk jobbágysai és a Krakó (Craco) és Újfalú (Wjfalú) utcáknak a jobbágysai a mi békési Gyula városunkban, valamint Szentbenedek (Zentbenedek), Györke (Gyerke), Záránd megyében fentebb írt helységeekben levők, Mátyás plébánus jobbágyaival együtt... tartoznak tartani, tisztítani, töltetni, ahogy a szükség kívánja.”¹⁹

A többi malom karbantartása is jobbágyteher, ez alól még a polgárok sem élvezhettek mentességet. Corvin János Gyulát szabad várossá nyilvánítja 1496-ban, polgárait kiváltságokkal látja el, de a malmok karbantartását továbbra is kötelességükké teszi: „... ugyanezen polgárok és lakosok a rekesszéléket, amelyeket egyszerűen „gaad”-nak neveznek, amelyek a mi malmaink körül vannak, igazítani, a víz egyenes folyását ugyanezeknek állandóan javítani, a szétrombolódottakat újjáépíteni, valamint fát és bort, ahogyan régen bevett szokás volt, a mi Gyula várunkhoz szállítani tartoznak.”²⁰

A malomárúk tisztítása bizonyára az év kis vízjárásos időszakában többször is szükségessé vált. A lassú folyók, ha a gát miatt megszorultak, felgyorsult árujukkal kimenták a partot. A nagy őszi esőzések, a tavaszi hóolvadás károkat okozhatott a malomkésztségben. A belső javításokat elvégezte a molnár, a külső munkákhoz azonban sok ember együttes összefogása kellett.

A karbantartó munkálatok mellett egyéb kötelességek, terhek is neheztedek a jobbágyokra a malmokkal kapcsolatban. Ilyen volt a malmokba való fuvarozás. Egy 1525-ben kelt oklevél arról rendelkezik, hogy a vár körül levő négy falueska jobbágysai kötelesek a malmokba fuvart adni: „... van a vár körül négy falueska, úgymint Szélhalom (Zeehalom), Turgony (Turgon), Izsák (Ysaag), Felszer (Fowlzer), amelyek tartoznak a vár számára szükséges mindenféle szolgálatot teljesíteni, tudniillik mind szénekazlakat, mind gabonakazlakat rakni, az ottani allódiumon levő terményeket, búzát, árpat, őszi búzát a várhoz szállítani, a malomhoz vinni, és a malomból vissza a várhoz, a várat tisztítani, sőt őrdőm, tűzfát üsszerakni stb.; amely munkák helyett, ha pénzben váltanák meg, 70 Ft-ot adjanak.”²¹ Bizonyára terhes szolgáltatás lehetett ez, ha tekintetbe vesszük a korabeli útviszonyokat, valamint a nagy távolságokat.

Ha a malomhoz pénzért vásárolandó dologra van szükség, azt az uradalom megvásárolja. 1528-ban a békési malomnak 14 Ft-ért veszik a malomkövet.²²

A molnárok társadalmi helyzete

Eddigi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy a malmok építői, karbantartói, fuvarosai a várbirtok jobbágynak voltak. De kik voltak a molnárok? — Ők is jobbágyemberek voltak, akik munkájukért a várbirtokból külön javadalmaszámban nem részesültek. Néhány szerint egy molnárról tudunk, a békési István malom molnárját 1528-ban Kywsi Jánosnak hívják, elszámol Sadobrich Péter várnagynak a malom pénzjövedelmével.²¹

A vár nem katona és nem jobbágy alkalmazottai a várnak végzett munkáiért rendszeres fizetést kaptak. Ilyen mesterségnevek találhatók 1527-ben a gyulai uradalom számadáskönyvében: kerékgyártó, szakács, pék, kertész, majeros, kovács, szatyor, borbély, kocsis, tűzmester.²² Ezek között egyetlen molnár sincs. A várnagyok, udvarbírók szabadon rendelkeznek a molnárokkal. Néhány szakmukával bízzák meg őket, néha egészen mással.

Környékünkön — Gerlán — él a gazdag Ábránffy család. Nekik is van malmuk. 1527-ben kivizsgálásra indul Sadobrich várnagy és négy molnár malommester (magistri molendinatorum). Gerlára. Valószínűleg a malomgátat emeltette meg Ábránffy Péter, és így a gyulai várbirtok malmai nem jutottak kellő vízmennyiséghez.²³

A molnároknak nem csupán a mag megőrléséhez kellett érteniük. A gyulai, két békési, a vári és az alaházi molnárok tartoztak a gyulai vár számára építói- és bognár-munkálatokkal szolgálni fejenként és évente 25 Ft értékben.²⁴

A molnár jobbágy-voltát talán az is bizonyítja, hogy néha a molnári munkakörbe egyáltalán nem tartozó munkát is kénytelen elvégezni. Ahorn udvarbíró írja 1524-ben: „Az udvarmester parancsára úgy végeztem a molnárral, hogy vásárolt egy lovat és nyergeket a bírónál, 6 Ft-ot adtam neki érte, hogy fizesse ki.”²⁵

Tudjuk az 1500-as évek magyar iparúzó mestereiről, hogy családnévük helyett leggyakrabban mesterségnevükön nevezik meg, írják össze őket. 1525-ben a gyulai adózók között három Molnár nevű van: a Bojtorján utcában lakik Molnár Dénes (Dionisius Molnar), a Karkó utcában Molnár János (Joannes Molnar) és Molnár Ambrus (Ambrusius Molnar).²⁶ Jegyezzük meg még itt, hogy a gabonával kapcsolatos iparágakról a következő gyulai családok veszik nevüket ebben az időben: Malomszegen lakik Kásás György (Georgius Ksaas), a Bojtorján utcában Sajtás István (Stephanus Sytas), Rostás Benedek (Benedictus Rostas), Rostás János (Johannes Rostas), Köblös Orbán (Urbanus Kewbles), Köblös László (Ladislaus Krubles).

Néhány a molnárok jobbágyok voltak, nem tartozhattak a legszegényebb emberek közé. Ezt bizonyítja az az oklevél, amely a gyulai várórság okozta kártételeket teszi számba 1553-ban. Molnár András 16 Ft, Molnár Imre 36 Ft, és Molnár György ötvége 22 Ft kárt szenvedett.²⁷ Akiuknak ekkora káruk keletkezhetett, azok nem tartozhattak az egészen szegény emberek közé.

A gyulai várbirotok malmai a XVI. században

A gyulai várbirotok az 1500-as években a következő helyeken rendelkezett malommal: 1525-ben Gyulán van egy, Váriban egy, Békésen kettő, Alabiában, illetve Veszé közelében egy. A gyulai egyház tulajdonában áll két dobozi malom. Négy kisebb malomról is történik említés 1525-ben: Nyárszék (Nyarzegh), Ökörörvény (Oekeoroerwen), Dobozközi (Dobazkoezy) és Bírófoka (Byrofoka) helyeken állottak. A négy kis malom helyét ma már azonosítani nem tudjuk. Békés és Doboz között állhattak kis fokokon. A várbirotok középpontjától messze eshettek, nehezen megközelíthető helyeken állhattak, teljesítményük is kicsi volt: e négy malmocska együttes jövedelme 80 Fl, az öt nagy malom ugyanekkor 660 Fl-ot hoz. Csak egy oklevél említi őket, valószínűleg eltűnnek hamarosan.²⁷ Az ekkori feljegyzések nem említik a működő kőpárok számát.

1559-ben Gyulán két malmot említenek, a doboziról azt írják, hogy a gyulai polgároké, az alabiáni malmot Veszénél jegyzik fel. A korábban említett nagyobb teljesítményű malmok mind megvannak, a malmok száma tehát eggyel nőtt. Hogy ez éppen Gyulán létesült, a város lakói lélekszámának emelkedésével magyarázható²⁸ (1. kép).²⁹ 1559-re a működő kővek száma is növekedett: 20 kőpár dolgozik a várbirotok számára, egy a gyulai polgárok hasznára. Tehát a malmok belső berendezését is bővítették, az emelkedő gabonatermelés és igények fejlettebb termelőeszközöket kívánnak.

1. Vízimalmok a XVI. század elején
1. Wassermühlen zu Beginn des XVI. Jahrhunderts

Boydán István Malom és népesség című cikkében érdekes számításokat végez, amikor a malmok számából, LE szükségletéből a népességre következtet. Megállapításai országos adatokból erednek. Ha vitatkoznis is lehet a cikk alapul vett számítási adataival, a nagy számok törvénye alapján feltételezhetően érvényesek. A mi szempontunkból az alábbiak az érdekesek: a technika lényegében változatlan, a termelőeszközök tágabb viszonyzámai is változtak. Adatai a XVII. és XIX. századból valók, de éppen az időt említt okok miatt korábbi századokra, akár kétszáz évre visszamenőleg is érvényesek. — jegyzi meg. Szerinte a XVI. században egy kőpár LE szükséglete 0,5. Országosan ebben az időben célszerű 1 malom — 1 kőpár számításal dolgozni. Megállapítja, hogy egy főre jutó malomszükséglet (Egy malom egy kőpár!), 0,0027. Tehát egy fő élelmezéséhez 0,0027 kőpár örlőmennyre van szükség.²⁰

Az 1539-es év adatai alapján kínálkozik a viszonyszám felhasználása: bány embert is élelmezett az ekkori két gyulai malom, mennyi lehetett a város lakossága. Tudjuk az 1549-es urbárium adataiból, hogy két malom 6 kőpárral dolgozik városunkban. Ha elvégezzük a számítást, 2200 körüli lakosságazámot kapunk. Ez az adat nagyon valószínűnek látszik.

Bácskai Vera A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században című cikkében²¹ egészen más számítások alapján, cenzusból, szállásorból élők számlájából, adókedvezményeket élvezőkből számolva elfogadja a Szűcs Jenő által 2500—3000-ra becsült lélekszám-adatot.²² Ha tekintetbe vesszük, hogy a vár katonaságát nem feltétlenül a gyulai malmok örlőmennyéből élelmezték, hanem a többi — a várbirtokhoz tartozó malom jövedelméből, valamint megfontoljuk, hogy élelmezéshez szükséges örlőmenny kézimalmokon is bőven készíthető, igen valószínű adat birtokába jutunk.

1561-ben kelt urbárium 6 malmot említ, Gyulán kettőt. Az egyik a Körös folyón van, neve Nagymalom (Nagy malom), négy kőpárat forgat, a másik két kőpáros, Fokmalomnak hívják: „quod vocatur Fok malom”.²³

A Nagymalom helyét könnyen megállapíthatjuk. Későbbi ábrázolásuk és térképek mindig ugyanazon a helyen említik, a vártól nyugatra, a huszárvár közvetlen közelében, a Fehér-Körös medrénél, a mai nagyobbik — görögkeleti — templom helyén. A Fokmalom helyének megállapítása már problematikusabb. Egy 1511-ben kelt oklevél a „Gyula városában, a Fok nevű mellékágon” említi (in diverticulo aquae foc vocato).²⁴ Előfordulhat, hogy az ú. r. Holt-Körös ágát nevezi Fok-nak ez oklevél. Ma így ez az elnevezés Gyulán nem él, a ma már betöltött medret Holt-Körösnek, Kis-Körösnek nevezték a gyulaiak a századfordulón.

Magyaróssy János 1892-ben beszámol egy régi gyulai malomhelyről. Hite szerint a ferenczerendi kolostor romjairól beszélve a következőket mondja: „1891-ik évben — már mint gyulai uradalmi gazdáliszt — a gyulai összes kilenced alatti szőlőskertek összehírásával lévén a Wenckheim grófi család által megbízva, ily működésben közben a helyszabotás alkalmával a velem járt városi esküdtek közül, midőn a megemlélt romok vidéke is általam összehíratott. Lóray Zsigmond nevű megemléltette: miszerint ő, ötven embereknek előadásából tudja, hogy a hajdanban ott lakott férfi szerzeteseknek a kolostor alatt délre, a Fejér-Körös jobb partján vizimalomuk is volt. Ezen emlékeztető előadás után kutatásukat kezdő, a közel eső helyszínre mentünk;

és valóban az említett malomnak tölgyfa cölöpjei maradványait — a már azon idő szerint (1834-ben) a holt Körös partján itt-ott kiállva láttam és láttuk.¹¹²⁵

Hogy ez a vizimalom, — ha csakugyan annak a maradványait látták —, tényleg a szerzeteseké lett volna, azt több adat cáfolja. Az 1561-i urbárium világosan megmondja, hogy ez a malom is (a Fokmalom) a várbirtok tulajdona. A dobozi malmot fel sem jegyzi, mert az 1559-es urbárium szerint a gyulai polgároké.³⁶ Másik adat, ami a szerzetesek tulajdonjogát cáfolja az, hogy 1528-ban Csanádi János zárdafőnök György órgrófhhoz kénytelen panaszolkodni, mert a vártisztek a szerzeteseken is megveszik a vámot, pedig nekik szabad örletésük van.³⁷ Adataink arról nincsenek, hogy a gyulai szerzetesek malomlétesítési jogot kaptak volna. Mégis elképzelhető, hogy a hagyomány egy régi, valós állapotot őrzött meg, a Fokmalom a ferencrendi szerzetesház közelében állhatott, és régen a gyulai egyház is részesedett a malom jövedelméből.

A malomjövedelem

Lássunk most egy kis ízelítőt összeg szerint is a malmok jövedelméből! A malomlétesítési jog a várbirtok urát illette, és azé volt a malmok minden jövedelme is. Az örletsért vámot kellett fizetni, ez alól Gyulán csak a ferencrendi szerzetesek a kivétel.

Az első reánk maradt adójegyzék 1519. április 24-én kelt. Ekkor a gyulai malmok 368,04 Fl jövedelmet hoznak.³⁸

1524/25. év: a gyulai malom	313 Fl
a vári malom	357,50
a békési Hatos	807,95
a békési Szt. Pál	45,90
az alabiáni	297
	1821,35 Fl ³⁹

A malmok a következő években nem hoznak még nagyjából sem hasonló jövedelmet. 1526/27-ben a gyulai malom csak 104 Fl-ot jövedelmez,⁴⁰ 1528-ban 273 Fl-ot, a békési Hatos 199,50 Fl-ot.⁴¹ Az ingadozó jövedelem oka az, hogy a vizimalmok teljesítménye technikai berendezésén kívül nagyban függött az időjárástól. A száraz idő, az árvízveszély, vagy a korán beálló tél mind-mind csökkentették a vizimalmok jövedelmét, a rossz termésről nem is beszélve.

A búza áráról is találunk adatokat. Egy jövedelemjegyzékből megtudjuk, hogy egy gyulai köből 1 Fl-ot ér.⁴² Egy gyulai köből 200 liter.⁴³ Egy liter búzát átlagosan vehetünk 75 dkg-nak, így egy gyulai köből 150 kg lehetett. Mai mértékegységekkel számolva 1 q búza ára 66 dár volt. A malomjövedelem búza-értékben számolva is magas volt. Mivel arra nincs adatunk, hogy egy köből búza megőrléséért mennyit kellett fizetni, így a malomjövedelmekből a malmok teljesítményére nem tudunk q tételben következtetni. Próbáljunk akkor az országos adatokra támaszkodni.

Bogdán István alapos összehasonlító adatok alapján — ismét csak a nagy számok törvényére hivatkozva — számításukat végez a malmok teljesítményével kapcsolatban. Adatai szintén főleg XVIII—XIX. századiak, de megjegyzi: „a munkaképesség 200 éves változatlansága arra enged következtetni, hogy előzőleg is hasonló volt a helyzet: a XV—XVI. századi — esetleg még korábbi — malmok is hasonló kapacitással működtek, LE szükségletük is hasonló volt”.

A gabonamalmok kerekérek teljesítményátlagát 0,5 LE vízikerekenként — állapítja meg. 1 kőpárhoz 1 vízikerek tartozik, 1 kőpár őrlési képessége 26,26 kg óránként. 1559-ben a várbirtok 20 kőpárjának 24 órai őrlési kapacitása meghaladta a 100 q-t.

Ahogy nővekszik a török veszedelem, úgy fogyatkozik meg a malomjövodelem. Először is kevesebb gabona terem, a másik ok pedig az, hogy a várnál erődítési munkálatok folynak, a vár árkait ássák, így romlik a malmok vízellátása. Valószínűleg még a vár eleste előtt elpusztult az alatti malom, az fel sem épül többé. Az ostromnak áldozatul esik a löbbi malom is, hiszen épületük, gépi berendezésük gyúlékony. A malom fontos stratégiai célpont, hiánya megnehezíti az élelmezést, ezért igyekeznek a közel felek egymás malmait megsemmisíteni.

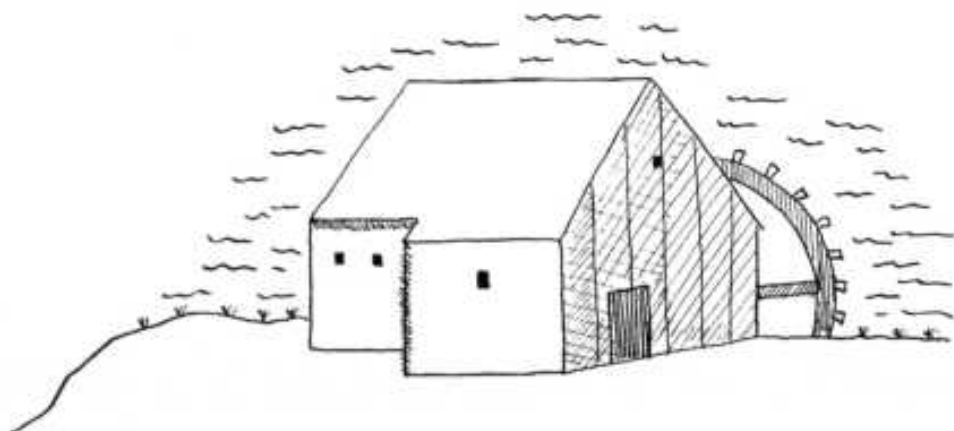
A török világ idején a malmokról, malomjövodelekről számottevő adatunk nincs ezidáig.

Malomtípusok

A gyulai várbirtok malmai a XVIII. századig kivétel nélkül vízimalmok. A Fehér- és Fekete-Körösen, vagy az ezeket kísérő tókokon, ereken működtek, a partokon álltak, vízszükségletüket malomgátak biztosították. Malmaink közül három komplex munkafolyamatot, négy speciális munkát végez.

Lisztelő malmok. A XVI. századi Gyuláról több látkép is maradt ránk, ezeknek azonban az egy Zündt Mátyás által 1566-ban készített metszeten kívül semmi közük sincs a tényleges Gyulához. A Zündt metszet áll a legközelebb a valósághoz.⁴ Ezen a képen két malomábrázolás látható. Az egyik a vártól délre, ez puszkaporkészítő malom. Mindkettő a Fehér Körös vize mellé rajzolja Zündt. Vízikerekes, alulcsapós malmok ezek. A vízikerekek lapátjainak általános anyaga fenyő, a tartóvillaik olgy és gyertyán.⁵ Ezeket a faanyagokat a fenyő kivételével megtalálhatták a várbirtok erdeiben bőséggel. Alány kereke van a vízimalomnak, annyi „bokor követ” vagy más szerkezetet járut. A bukor kő az alsó — mozgalatlan — és a felső, körmozgást végző malomkő (2. kép).

A gyulai lisztelő malom berendezésére csak következtethetünk. A ma élő öreg emberek sem emlékeznek a környéken — Pál kivételével — vízimalomra, ha látták is életükben. belső berendezését nem ismerik. Bizonyosan tudjuk, hogy a XVI. századi malmaink aligba voltak szitarendszerrrel ellátva, csak megőrültek a magot, „parasztn” őrltek, de nem választották külön a lisztet és a korpát. Ezt a szelektáló munkafolyamatot kézi erővel, szilák segítségével mindenki otthon, maga végezte, ha akarta. Már láttuk, hogy

Gyulai portörő malom az 1566-os
Zündt-metszetről

2. Gyulai löporosmalom a Zündt-metszet alapján 1566-ból
2. Gyulaer Pulvermühle nach einem Zündt-Stich von 1566

1525-ben lakik Gyulán Szitás és Rostás nevű adózó, fel is tételezhetjük, hogy tőlük vásárolták a gyulaiak szita-és rosta-szükségletüket. 1528-ban 19 szitát és rostát leltároznak a gyulai várban, a konyhában van két sűrűszita (sewrewsitha), a lisztároló helyiségben (in testudine, ubi farinae conservantur) korpát említenek.⁴⁷ A rostára az őrlés előtt volt szükség, ezzel tisztították meg a magot.

Kölyük, — kallók. Eddig olyan vízimalmokat említettünk, amelyek gabonát őrölnek lisztté. Más meghajtású malommal országosan sem találkozhatunk a XVI. századi Magyarországon. A már említett malmok egy része nem csupán lisztkészítéssel foglalkozott. A vári, a békési Hatos, az alabiáni kölyüvel, kallóval is rendelkezett. A kölyü vagy kalló működési elve eltér a lisztelő malomtól. Az körben forgó munkamegosztást véghez, üt, illetve tör az ú. n. nyilak segítségével. Az említett három malom kölyüje posztót készített.

Ezek a kölyük a lisztelő malmokhoz képest csekély jövedelmet hoznak. Pl. míg a vári malom 357,50 Ft-ot jövedelmez, kölyüje 11 Ft-ot. Az alabiáni 297,04 Ft-ot, kölyüje 15,50-et. A csekély jövedelem okát abban kereshetjük, hogy a malom kölyü részének önköltsége minimális, csak egy vízikereket használnak malmonként a kölyük járatásához, a lisztkészítéshez jóval többet. Míg a malomkő igen drága (1528-ban 14 Ft!),⁴⁸ addig a kölyü minden alkatrésze elkészíthető a faragómunkák tudós mesterével, a molnárral. (A ma Gyulán élő öreg molnár, Balogh András szerint emberemlékezet óta Sárospatról hozatták a malomkövet, és mindig igen drága volt!)

A kölyüvel is rendelkező vízimalmok tehát komplex munkafolyamatot végeztek, — lisztet és posztót állítottak elő — egyetlen energiahordozó, egyetlen malomkésztség felhasználásával.

Portörő malmok. A kölyű elvén működik a lőpor előállításához szükséges portörő malmok is. A lőporhoz szükséges anyagokat a nyílak apróra zúzzák, majd mérték szerint vegyítik a várbeli hozzáértők.

Vízi energiával működtetett lőporos malmot 1561-ben említ egy várleltárunk,¹⁹ az 1566-os Zündt-metszeten meg is találjuk a kis építményt a vártól délre, vízikereket a várárokba vezetett Fehér-Körös víze hajtja (2. ábra). 1559–1561 között épülhetett Bornemissza Benedek kapitánysága alatt, az 1559-es várleltár még nem említi, az 1561-es már igen.²⁰ Ez utóbbi leltár abból az alkalmából készült, hogy Kerecsényi László átveszi a várkapitányi tisztelet Bornemissza Lázárának után.

Puskapor nem csak vízimalom segítségével készült. Emberi erővel működtetett őrlő-, törőszerszervekről vannak adataink. Az 1520-ban készült várleltár említi három őrlőszerszerkezetet: „A vár felső szegélyén, avagy a vár ámbitosán: ... azután ugyanott ... szárazmalmok (molendina arida) amelyekből kettőnek van köve, a harmadiknak nincs, és ezek a malmok nagyon elhanyagoltak, kevés gerenda hever itt”.²¹

Kölyűvel és kézimalommal egyaránt végeztek portörést a gyulai várban. Egy harmadik típusú eszközt is említ az egyik várleltár: „Két vas esaküz, amelyeknek mindkét oldalához két lőgolyó van felakasztva, a por zúzásához”.²²

Az emberi energiát hasznosító portörő szerkezetek méreteiről is lehet fogalmunk, ha megfigyeljük, hogy hol vannak elhelyezve, milyen tárgyak környezetében. Zömük helyiségekben van szerelvények társaságában, egyszer írják össze szabad ég alatt, de akkor megjegyzi a leltár készítője: „elanyagullak”. Ismerve a vár terméinek méreteit, ezek a kézi eszközök túl nagyok nem lehettek.

Egyéb malmok. A lisztelő, posztókészítő, és portörő szerkezeteken kívül más anyagok zúzására alkalmas készségeket is találunk. A különböző kása-kölest kölyűkön törik meg. Az 1520-as várleltár említi: „egy fa eszköz a nyári udvarban, köleskása készítéséhez és só töréséhez, vulgari: kowlew”.²³ A kölest és a sót lehetett egyazon készséggel, kölyűn törni, a puskaporral együtt – természetesen – más nem készülhetett. A kása és só őrlésére alkalmas szárazmalmokról, amik mind kézimalmok, a későbbi várleltárokban is olvashatunk.

Ezeknek az őrlő szerkezeteknek a működtetése nehéz fizikai munkát igényelt. A sólőrés pl. jobbágytether volt. A vár szolgálatára rendelt négy falucska jobbággyai voltak erre kötelezve. A kőst nagy darabokban kaptu a vár, elhelyezésére alkalmassá tsák. Turgony, Felszer és Szűhalom jobbággyai tették.”

Egyéb malmok nyomára nem sikerült bukkanni. Hogy olajtörő lett volna a várban, arról nem tudunk. 1527-ben veszik az olajat, igaz, hogy ez olívaolaj. Ára 6,75 Ft, nagyobbji idején fogvasztották.” 1522-ben a leltárban egy hordó lenmag,²⁴ ezt azonban inkább velőmagnak használták, mint olajkészítés céljára.

Malmaink a török világban

1566-ban bekövetkezett, amilől évek óta rettegetes a gyulaiakt. A környezet már régen dűlta a török, faluk egész sora válik lakatlanná, az emberek elmenekülnek, a mezőgazdasági termelés minimálisra esőket. Valoszinű, ekkor pusztul el a vári, veszei, dobozi malom. A törököt Gyulán két malom várja be, de az ostromnak bizonyára mindkettő áldozatul esik. Valoszinűleg felegették a törökök a várossal és a vár külső védőműveivel együtt.

A török bédoltság idején okleveles adatunk nincs a gyulai malmokról. Hogy legalább egy lehetett a vár birtokában, az valoszinű, hiszen a katonákkal élelmezni kellett. Valoszinűleg ez a malom látta el a város polgári lakosságát is egy ideig.

Az 1664—66 között Gyulán is megfordult Eytia Cseleni török világutazó említi is a malmot: „Kütlöns látvány az, hogy egyik házból a másikba, egyik kertből a másikba, a malomba . . . mindenki csónakon megy”,¹ Közlelebbit a malmokról nem tudunk meg leírásából, de annyit igen, hogy legalább egy volt, és hogy az emberek csónakokon közleltették meg. Igen izlett neki a Gyulán evelt fehér cipőkenyér.

A török valoszinűleg a régi helyén, a vártól nyugatra, a külső védőművek közvetlen közelében építeti fel a nagymalmot. A régi hely most is alkalmas, a vár közele miatt a malom védelme is biztosított. Ez a malomkészség a vár üröktől való visszafoglalásakor ismét elpusztul. Van adatunk arra, hogy 1698—99-ben a vár királyi fenntartásága alatt álló katonasága részére a nyilván az időlájt létesített „ráczok malmában” kellett öröklölni. Itt azonban fizetni kellett az öröklésért. Talán ennek a malomnak az emlékét írzi meg Kohn Dávid egyik adata: A mai Rövid utca végen Rácz utca volt, mert sarkán állt Rácz kapitány malma.² Kohn ugyan Rácz Gábor kapitányról vőli az elnevezést, aki a XIX. század végén élt, és tényleg volt itt egy száraz-malma, mégis alighanem jó adatra irányítja a figyelmünket. A ráczok kapitányának malma állhatott erről.

1700—1705 között ismét felépül a nagymalom a régi helyén, de nem hosszú ideig állhat. Új vezedelem következik.

A gyulai malmok a XVIII. században

Még alig bevarrt ki a város a töröktől való visszafoglalást, újabb szenvedések következtek. 1705-ben a várból labancok vannak, a kurucok vivják Károlyi Sándor vezetésével. Károlyi a hadműveleteket ábrázoló térképvezetán jelöli a nagymalom helyét: „Malom és gátja, kit Fejér Körös malomnak hírnak”,³ A várat nem tudja elfoglalni, a várost azonban felégeti. Természetesen a malomnak sem kegyelmez.

Harruckern János György, az új földesúr, 1720 körül kezd hozzá birtosa megstervezéséhez. Az ő idején (1722) készíti el Rosenfeld hadmérnök a város térképét és látkepét.⁴ A térképen három malmot jelöl. Kettő réginak említi, — három, illetve két vízikerekesek —, a vártól északra helyezkednek el,

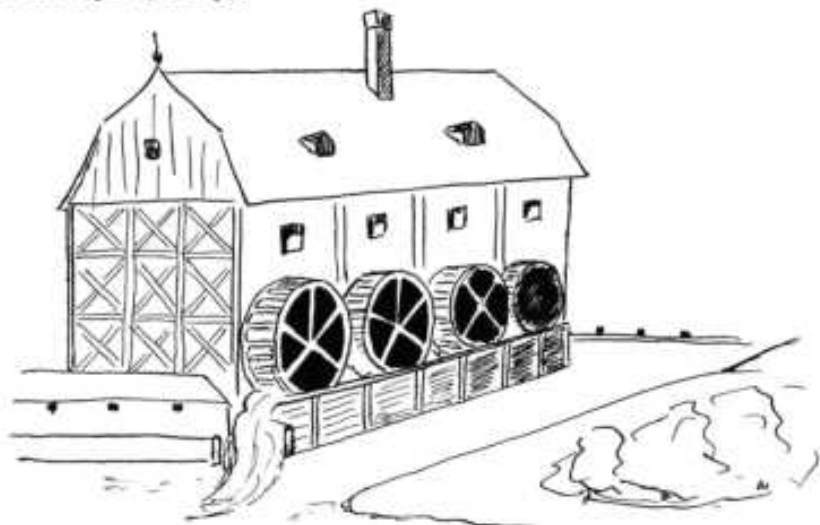
a harmadik, a nagymalom a régi, középkori helyén épült újjá a vártól nyugatra, „egészen új építmény”-nek említi.

A nagymalom a mai görögkeleti templom helyén állt, a vár külső védelmi vonala közelében. Az idősebb emberek közül néhányan még tudnak a régi „uradalmi nagymalom”-ról. Anka János 73 éves gyulai kőműves (Vár u. 4.) így mondja el templomuk történetét:

„A gyulai románok a mai Pálffy kollégium (Kossuth u. 26.) udvarán állt, kis bekerített rác templomot használták először, mikor itt letelepedtek. Ez a templom fából volt, és 1801-ben, a nagy tűzvészkor porig égett. Ugyan-ez a tűz végezett az uradalmi nagymalommal is. Rendelet jött, hogy többet vízimalmot csinálni nem szabad. Az uraság a malom helyét adta a románoknak. Itt építették fel a templomot. Ám a hely kicsi volt, a malom kútját sehogyan se lehetett kikerülni, az épületen belül esett. Én magam vagy tízszer is javítottam a követ a kút helyén, a nők oldalán, de tudom, soha nem lesz jó, mert ahol egyszer kút volt, az visszaköveteli a helyét, ott mindig meg fog süllyedni a kövezet.”

Anka János adatai azért is figyelemre méltóak, mert ő ezt könyvekből nem ismerheti, a görögkeleti egyháznál szójhagyomány alapján tudják a templomuk történetét.

A malomépületekről készült látkép alapján megállapíthatjuk, hogy egyemeletes magasságú, fala boronafalazat, tetőzete — ha nem téved a rajzoló —, a manzard-tetőre emlékeztet. Négy vízikereke a vár felőli oldalon a malom-árok felett jár (3. kép).³¹

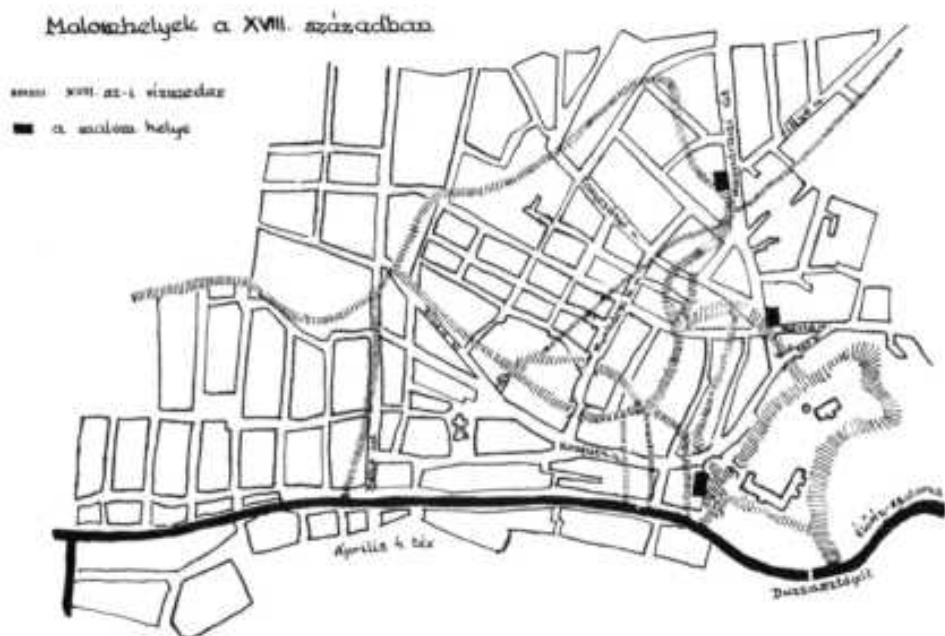
3. Az uradalmi nagymalom 1722-ből a Rosenfeld-látkép alapján
3. Die herrschaftliche Grosse Mühle 1722 nach einer Ansicht von Rosenfeld

Hogy a városban levő malmok kellő hajtóenergiához jussanak, a Fehér-Körös főmedrét zsilipes duzzasztógáttal zárták el. A térkép szerint ez is új létesítmény: „neye Schliessen”. A duzzasztógát helyét mind a térkép, mind a látkép jelöli. Vele biztosították a vártól északra levő malmok víz-

ellátását is. A duzzasztógát úgy készült, hogy valószínűleg tölgyfa-cölöpöket vertek le két párhuzamos sorban a mederben keresztben. Közüket belül vízszintesen elhelyezett pallók fedték. A két fából készült fal között aztán megtöltötték agyaggal, földdel.

A malomárkot a duzzasztógáttal azonos technikával készült gát választotta el a medertől. Ez a gát a malommal párhuzamosan készült, a malomtól, illetve a parttól olyan távolságra, hogy a vízikerekek még kényelmesen jár hassanak tőle. A malom fölött, erre a gátra merőlegesen a folyót teljes szélességében lezárja a zsilipgát. Ezen két zsilip lehetett. Az egyik a malomárkok előtt, a másik a meder malomtól távolabb eső részén. Ez a kettős zsilip teszi lehetővé az őrlés szabályozását az alulcsapós vizimalomban. A látkép szerint a malomárkok gátja és a zsilipgát a duzzasztógáthoz hasonlóan készült.

A térképen jelölt három malom jeles helyen áll. Mindegyik a városból kivezető utak közelében (4. kép).⁴² Ugvanezen térképen alul még egy érde-

4. Malomhelyek a XVIII. században
4. Mühlenplätze im XVIII. Jahrhundert

kes megjegyzés található. Itt fel vannak sorolva név szerint a beszámozott házhelyek lakói. Monoki János telke mellett a vártól északnyugatra eső utcában szárazmalom van. Ez a malom már nem az uradalomé, hanem Monoki Jánosé: „Monoki műhl”. Ez az első ismert adatunk a nagyobb méretű szárazmalomról Gyulán. E malomtípus csak egy évszázad múlva váltik általánossá városunkban.

A vár 1735-ben újabb ostromot áll ki, a Péro-lázadás emberei vívják meg — sikertelenül. Az 1700-as évek közepéről három akvarell maradt ránk.

ami a kastélyt és a várost ábrázolja különböző oldalokról.⁵⁵ Mindhárom képen azonos alakú épület a nagymalom, a Rusenfeld iatképre azonban nem emlékezett. Bizonyára a hadakozásnak esett áldozatul — ki tudja, hanyadszor. és épült újjá más épületekkel —, kit tudja, hanyadszor.

A malom a XVIII. század végén is fontos helye egy-egy községnek, léte vagy nemléte a helységre jellemző. Petik Ambrus, a megye földjének egyik első bemutatója, Békés megye leírása c. művében fel is tünteti a malmokat a megye községeiben, városaiban.⁵⁶ Békés leírásánál a középkori Ilatos malom utódján kívül „tombászos” malmokat ír le: „hajóforma kivágott nagy Vastag fára épült egykővű malmok, kiknek szorultságban nem kevés hasznokat vesznek”. Ez az első említése megyénkben a „hajómalom”-nak, „tombászos” malomnak, általánossá soha nem vált ez a típus. A tombászos malmok valószínűleg magánkézen lehettek, hiszen csak „szorultság idején” működtek, és csak egy kőárral dolgoztak.

Legrészletesebben szíkehh hazáját, Gyula városát írja le. A külső vár körül levő épületek között két malmot említ: „... Vadas Kert, E mellett a Város felől egyik vízen egy kővű, a másik pedig négy kővű vízen forgó malmok”.⁵⁷ A két malom valószínűleg az 1722-es térkép négykerékű, illetve háromkerékű malma helyén állhatott.

Ez a két malom a város lakóinak szükségletét aligha elégítette ki. Petiktől tudjuk meg, hogy „külső Heiységnek beli Malomba” is jártak a gyulaiak. Talán Várban lehetett ez, mert itt említi az uraságnak „vízen forgó három kővű” malmát. Doboznál, Vésztónál, Szeghalmonnál jegyezi még fel vízi malmokat. A szeghalmi malmokról említi, hogy a gazdáké, és az aprócska malmok „Ásásokon” vannak, hasznukat csak áradáskor veszik. Orasháza és Csabán ebben az időben csak szárazmalmok vannak.

A vízimalmok megszűnte

Már az 1749-es évektől kezdve sok panasz hangzik el a vízimalmokra. A malmok tönkromentek a gárok, fenékkarók miatt, a rendezetlenség akadályozza a csónakon való közlekedésnek, faáztatásnak, állandó az árvízveszély.

Említtük, 1722-ben megjelent a város területén a szárazmalom. Ennek a kézségnek a működése nem az időjárás függvénye, előállítás, fenntartása egyszerűbb, karbantartása nem igényli a tömegek munkáját. Ahhoz azonban, hogy az uradalom lemondjon a vízimalmok jövedelméről, és átálljon a száraz malmokkal való ürlésre, tőkebefektetés, beruházás kellene. Az uraság éppen emiatt halogatta is a dolgot. A Békés megyei földbirtokosok között hosszas percek húzódnak, de a Harruckernek a hatalmasabbak, egyelőre a gyulai malmok megmaradnak. A vitában több megye érvel (Békés, Bihar, Csanád, Csongrád), végül a helytartótanács szól közbe. Utasítja Békés, Csanád és Csongrád vármegyéket, hogy vegye kezdetét a vízszabályozás. E célból meg is fogadják Vertich József gemmetrát (főúrnéról).⁵⁸ Hogy a szabályozás mennyire sürgős, arról a saját lárukon győződhetek meg a gyulaiak. 1799 februárjában éjszakának idején kellett menekülniük a Körös bal partján lakóknak az árvízről.

A vízszabályozás megoldását szörnyű katasztrófa idézte elő. 1801. július 9-én leég a várna, a fülüg fából készült malmok nemkülönben. Most megindul a küzdelem a vizek szabályozásáért, hogy a környékét árvízmentessé lehessen tenni, és a sürges emberi szempontokért kenyér kell a lakosságnak.

A két vitafőzetlennél logikus indok tragikus ellentétet hoz létre. Hosszas huzavona kezdődik. Az alapvető baj az, hogy a gyulai uradalom nem akar szárazmalmokra tölti befektetni, hanem a megégett malmokat szeretné újjáépíttetni. Bizonyára ez lenne a kisebb költség és a gyorsabb munka. A város lakossága támogatja is e törekvésekben az uranaimat, éppen a gyorsabb kenyérellátás érdekében. A malmok ugyan egy kivételével elégtek, de gátjaik megmaradtak, és a bajok továbbra is fennállnak, árvízzel fenyegetnek.

1801-ben arra panaszkodnak, hogy az elégett malmok zsillipjai zárva vannak, „... a víz, mely most úgyis áradáshoz van, annak rendi szerént le nem folyhatván, a felső szomszédoknak kimondhatatlan kárakat okoz, nevezetesen pedig a várak nyomását úgy elvitte, és olyan helyekre is ki terjedt, ahová legnagyobb árvizek alkalmatosságával sem szokott víz ki csapni”. Az uradalom képviselőjében Birsek János elmondja, hogy a lezárt zsillipek az épen maradt kis malom számára biztosítják a vizet, „... csupán csak maga vagyok, Gyulán, legyen elegendő víz, nehogy az ügyis nyomorúságban levő gyulai lakosok az őrléstől is elzárattatván, még nagyobb ínsúgot szenvedni kénytelenitessenek”.¹⁷

Bizottságot küldenek ki a megégett vízimalmok zúgóinak megvizsgálására. A bizottság: „... tapasztalta, hogy mind a nagymalommál, mind az oláh városinál csak 1—1 táblája lévén a zúgóknak kinyitva, a többi zúgó táblák pedig mindenütt vagy egészenben vagy félig megégve, sőt a zúgók előtt öszve tödülő egyéb gazok és szálfák nagyon tartóztatják és hátra nyomják a vizet, és csak a nyitva levő két táblák helyein s a félig megégettnek tetején folyhat le valami része a víznek”.¹⁸

A gyulaiak érvülése érthető, a tűzvész előtt 14 kőpár örült, és alig győzte a munkát, most csak három. A város lakossága meghaladta ekkor a 12 000 főt, két század katonaságot is kellett tartaniuk, a kis malom nem elég. A helytartótanács és a kijelölt királyi biztos azonban hajlathatlan, a medrekhez pusztulniuk kell a malmoknak.

1803-ban a megyegyűlésen megint előkerült a malmok ügye. Az egyetlen malom kevés, az uraság vállalná a szabályoknak megfelelő vízimalom épíltését, a régi malom okozta iszaposodás eltüntetését. Hivatkozik megbízottja arra, hogy az „anya-Köröshöl három kanálisok is vagynak ásva...”, ezek bármelyikén működhetne a malom.¹⁹ Ismét elutasítás a javaslat osztály-része. Tudomásul kell venni, a malmokat le kell bontatni. Carbon, a gyulai uradalom adminisztrátora azt kéri, hogy úgy határozzák meg a malmok elrontásának időpontját, hogy közben szárazmalmokat lehessen felállítani. A türelni idő csekély. 1805 januárjáig maradhatnak meg a malmok. A királyi biztos levélle ezt is megvívázza, és gyakorlatilag 1804 végén egyetlen malom sem dolgozik a városban.

A szabálytalanul épített malomgát, malomzúgó veszedelmes árvízokozó. Hogy az árvízveszélyt elkerüljék, aprólékosan pontos rendeltetések látnak

napvilágot a zúgók építéséről. A csabai malom zúgójának elkészítéséről szóló rendelet sok fontos adatot, névanyagot tartalmaz a malomrendszerrel kapcsolatban. Idézzünk ebből!

„Mindenek előtt! készíttessen el az anya Körösre egy 8 öles zuhogó, melyek ászokfője nem a víz mostani fenekével egyezzen, hanem azon alól még két lábnyira bocsáthasson le. Tétessen pedig arra két 1 1/2 ölnyi vastagságú gerenda, hogy így ugyancsak egyezzen a víz mostani fenekével.” (Ez a rendszer arra való, hogy a víz mindig azonos szintű legyen, ne moshassa mélyre a zuhogó alatt a mészert.) „A zuhogónak középső része legyen 5 öl szélességű, 3, 4 vagy 5 kapura, hogy azon a hajókázás és fa szállítás le s fel mindenkor mehessen akadály nélkül. Úgy legyenek pedig a kapuk csinálva, hogy egészen az ászokfőre le ne bocsáthassanak, hanem legalább két hüvelyknyi lézág maradjon a kapu alsó része és az ászokfő között, hogy így ott a víz soha semmi iszapot le ne lehessen. A zuhogónak a más két szárnya legyen 9—9 lábnyi szélességű, és úgy készíttessen, hogy fel ne nyíljon, s az ászokfője éppen olyan magas legyen, mint a malomé, hogy így mihielyt ott a víz meghorúja, azon mindenkor szabadon folyhasson. Mihielyt pedig a víz áradásában létszen, minden időben fel kellett nyitni a nagy zuhogót is egészen, úgy szinte a csabai ázáson levőt is, hogy így a víz mindenfelé szabadon meheessen. A zuhogóknak két szárnya akár fából, akár kőből úgy meg legyen erősítve, hogy azt a víz soha meg ne kerülhesse, és így kárt ne okozzon. Hogy a malom zsúlipőről lerohanó víz ott ugyan mélységet és aláh pedig iszapotást ne okozhasson, alól a zsúlipen a víz feneké 3 ölnyi hosszúságra padoltasson ki erős lögyfa deszkákkal, hogy így a víz eruje azon megtörjön, s azon elsímulván sem árványt, sem iszapotást ne okozhasson.”

1805. május 6-án a királyi biztos személyes jelenlétében lebontották a gyulai malmot. Több mint két évet kell várniuk azonban a lakosoknak, hogy szárazmalom működjk. Ebből egy év várakozás amiatt történik, mert az uraság Magyar Gyula 1805. október 26-án beadott kérelmével nem foglalkozik, 1806. október 11-én meg kellett sürgelni a körölmot, mire végre a földesúr másnap megadta az engedélyt a malomépítéshez. Az uradalom nem nagyon siet a lakosság segítségére, szárazmalma csak 1809-ben kezd meg a működést.

A malmot ugyan megszüntették, a készséget és a vízikerekeket felszámolták, de a malomgátak elbontása hosszasan húzódó munka. A régi nagy-malom utolsó nyomait 1839—40 között számolják csak fel. „Gyula városában... 650 öl hosszúságban 2 öl széles és a volt fenekénél 1 1/2 lábbal mélyebb vezérfűk ásattak, valamint az aláh templomnál volt régi malomnak tégla és cölöp maradványait (800 db cölöp) kiásattuk, és a mered ezen része 48 öl hosszúságban 5 öl szélességben, 4 1/2 láb mélységben 180 köböl föld kiemeléssel mélyítették ki.”

A Körösök szabályozása során elkészül Arad megyében a Nádor malom-csatorna, ezen létesítenek vízimalmok. Gyulához legközelebb a csatorna mellett Péli van. Gyulán ugyan gomba módra szaporodnak a szárazmalomok, de érdekes a hagyománytisztelt, a megakozás. Még a ma élő öreggek is arról vallanak, hogy csak a vízimalom lisztje az igazi. A mai 70-75 évesek a

péli malomha jártak üríteni az első világháború végéig, azt mondják, a vizimalom nem égött meg a lizácl, a száraz és hengeres malom igen.

Gyula közelében nincs vizimalom. Eltűnt technikatörténetünknek ez a/ ősi munkaeszköz. A való való foglalkozás azonban igen tanulságos. Követ keztelhetünk termelési jellegére, a malmok számából a lakosságra, közvetve a rég letűnt idők embereknek életmódjára.

JEGYZÉTEK

- ¹ Mihálik (Tarnai) László. Adatok Gyula földrajzához, Föld és Ember, 1939. X. 3.
- ² Kristó Gyula, Olvasókönyv Békés megye történetéhez Bcs. 1976. 24. old.
- ³ Kristó, i. m. 51. old.
- ⁴ Veress Endre. Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 46. old. 27. old.
- ⁵ Veress, i. m. 84. old. 57. old.
- ⁶ János Lajos, Feudalizmusom ártalmazás és iparfejlesztés Békés megyében. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 5. Gyula, 1959
- ⁷ Veress, i. m. 81. old. 64. old.
- ⁸ Hajnal István, A gépkorszak kialakulása. Technikatört. Szemle, 1963. II. 9—26. old.
- ⁹ Veress, i. m. 127. old. 98. old.
- ¹⁰ Veress, i. m. 86. old. 61. old.
- ¹¹ A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum helytörténeti leltára: H. 70. 63. 1.
- ¹² Veress, i. m. 86. old. 61. old.
- ¹³ Scherer, Gyula város története 1838. I. 87. old.
- ¹⁴ Veress, i. m. 96. old. 67. old.
- ¹⁵ Veress, i. m. 110—300—401. old. 132—240—300. old.
- ¹⁶ Veress, i. m. 86. old. 61. old.
- ¹⁷ Veress, i. m. 63. old. 32. old.
- ¹⁸ Kristó, i. m. 68. old.
- ¹⁹ Veress, i. m. 147. old. 131. old.
- ²⁰ Veress, i. m. 137. old. 115. old.
- ²¹ Veress, i. m. 127. old. 101. old.
- ²² Veress, i. m. 138. old. 116. old.
- ²³ Veress, i. m. 119. old. 89. old.
- ²⁴ Veress, i. m. 117. old. 86. old.
- ²⁵ Veress, i. m. 121. old. 92. 83. old.
- ²⁶ Veress, i. m. 287. old. 218—233. old.
- ²⁷ Veress, i. m. 119. old. 88. old.
- ²⁸ Veress, i. m. 399. old. 288. 286. old.
- ²⁹ A táchép a gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Gyula és Környék története című állandó kiállítása részére Lükő Gábor tervez alapján rajzolt vázlat felhasználásával készült.
- ³⁰ Hajdán István, Malom és népszokás. Agrártörténeti Szemle, 1966. VII. 1. 2. 178—187. old.
- ³¹ Bácskai Vera, A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1967. IX. 3. 4. 432—454. old.
- ³² Szűcs Jenő, Városok és közműveltség a XV. század Magyarországon. Bp. 1955. 44. old.
- ³³ Veress, i. m. 479. old. 497. old.
- ³⁴ Veress, i. m. 86. old. 61. old.
- ³⁵ Maggiorány János, Gyulai codex, Gyula. 1902. 26—27. old.
- ³⁶ Veress, i. m. 473. old. 347. old.
- ³⁷ Veress, i. m. 153. old. 130. old.
- ³⁸ Veress, i. m. 141. old. 74. old.
- ³⁹ Veress, i. m. 127. old. 98—100. old.
- ⁴⁰ Veress, i. m. 127. old. 99. old.
- ⁴¹ Veress, i. m. 142. old. 124. old.
- ⁴² Veress, i. m. 549. old. 305. old.
- ⁴³ Scherer Ferenc, Gyula város története. 1838. 3. 80. old.
- ⁴⁴ Hajdán István, Adatok vizimalomunk műszaktörténetéhez. Agrártörténeti Szemle, 1964. VI. 3—4. 426—46. old.

- ⁴⁵ Décsky Miklós, A gyulai veduták kérdése, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, Gyula, 1980.
- ⁴⁶ Fongorócz László, Régi malomépítéscet. Bp. 1907. Műszaki könyvkiadó, 64. old.
- ⁴⁷ Veress, i. m. 140. old. 133. old.
- ⁴⁸ Veress, i. m. 140. old. 131. old.
- ⁴⁹ Veress, i. m. 445. old. 336. old.
- ⁵⁰ Scherer, i. m. I. 80—81. old. között.
- ⁵¹ Veress, i. m. 103. old. 76. old.
- ⁵² Veress, i. m. 300. old. 210. old.
- ⁵³ Veress, i. m. 140. old. 133. old.
- ⁵⁴ Kristó, i. m. 66. 67. old.
- ⁵⁵ Veress, i. m. 127. old. 101. old.
- ⁵⁶ Veress, i. m. 107. old. 81. old.
- A Veress Endre műből idézett oklevélek (latin és német nyelvű) fordítását Pánczél Bartabás utazár kollégásának köszönöm hálás szeretettel.
- ⁵⁷ József Cselebbi, Magyarország' utazás, Ford. Dr. Karmay László, Bp. 1908. WTA kiad. 229. old.
- ⁵⁸ Kókai Dezsd, Gyula város utcai és terei, Gyula, 1937. Gyula Megyei Város közönsége, 43—44. old.
- ⁵⁹ Scherer, i. m. I. 288. old. között.
- ⁶⁰ Scherer, i. m. I. térkép: 284—285. old. között; térkép: I. 275. old.
- ⁶¹ A nagymalom képe a Rascu-old-térkép alapján.
- ⁶² A vedut a Rascu-old térkép (1722) adatainak a jelenlegi várostérképre való átmérésével készült.
- ⁶³ Scherer, i. m. I. 301. old.; I. 341. old.; és Parádi Nándor, A gyulai vár ásatásainak építéstörténeti eredményei, 231. kép.
- ⁶⁴ Péter Andráss, Bács megye leírása. 1784. Márcsini kiadás, Gyula, 1981.
- ⁶⁵ Petik, i. m. 18. old.
- ⁶⁶ Scherer, i. m. I. 393. old.
- ⁶⁷ Scherer, i. m. I. 412—413. old.
- ⁶⁸ Scherer, i. m. I. 419. 420. old.
- ⁶⁹ Scherer, i. m. I. 507—509. old.
- ⁷⁰ Scherer, i. m. I. 304—311. old.
- ⁷¹ Scherer, i. m. I. 386.
- ⁷² Galbucz János, Monográfia a Körös—Beregyó-völgy árvízmentesítéséről. Nagyvárad, 1896. I. 383. old.